

Володимир Сергійчук,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії світового українства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СПРОБА ПЕРІОДИЗАЦІЇ ОСНОВНИХ МІГРАЦІЙНИХ ХВИЛЬ З УКРАЇНИ

Широкомасштабна російська агресія з лютого 2022 року спричинилася і до небачених досі міграційних процесів в Україні, що одночасно підняли з обжитих місць мільйони наших громадян. Значна частина з них, особливо жінки з дітьми, вирушили з рідної землі в незвідане, намагаючись уберегтися від смертельної загрози на чужині. З продовженням активних наступальних дій росіян на сході України цей процес, хоч і уповільнився порівняно з початком війни, але продовжується, і це змушує вдатися до аналізу причин подібних явищ в нашій історії, які штовхають осілих за ознакою хліборобського походження українців включатися до великих переселень.

Справді, такі відбувалися на українських землях з давніх часів: як правило, коли наші предки-хлібороби відходили під тиском агресивних кочових племен у безпечніші місця, де могли перебути певний час. Ця так звана внутрішня міграція обмежувалася поліськими болотами чи передгір'ями Карпат, тобто більш важкодоступними місцями, ніж відкриті степові простори Подніпров'я.

Коли ж ідеться про зовнішню міграцію, то вона з'являється з утвердженням держави наших предків Русі з центром у Києві. Відтепер будуть формуватися нові еміграційні хвилі, які витягують з рідної землі українців. Найпершими такими стануть військово-політичні, коли певна частина наших предків брала участь у завоювальних походах князів Святослава, Володимира Великого і Ярослава Мудрого на терени нинішньої російської федерації і держав Балтії, в результаті чого на підкорених русичами землях угро-фінських племен залишається відповідна кількість наших дружинників та цивільної адміністрації для запровадження тут колонізаційних порядків династії Рюриковичів. Саме ці колонізатори, до речі, поклали початок активної асиміляції угро-фінських племен, поступово русифікуючи їх за допомогою військової сили, економічних методів і християнської релігії.

Природно, обмежений контингент цього князівського війська та його руського супроводу не могли суттєво вплинути на зміну етнічного складу тубільного населення на величезних територіях від Балтики до Уралу. Зрештою, руські прибульці, які тут залишилися, поступово поєднуються з місцевим населенням, розчиняючи свої характерні східнослов'янські особливості серед тамтешніх мешканців. З часом змосковлюючись, вони, як і автохтонний люд, перетворюються в інший етнос, який свій менталітет засвідчить погромницьким походом суздальського князя Андрія Боголюбського і нищівним погромом Києва 1169 року. До речі, це перша відома на сьогодні військово-політична сутичка у відносинах між Україною й діаспорою, яка втрачала ознаки приналежності до батьківщини предків.

Тим часом там у першій половині XIII століття під впливом наступу татарської орди сформується новий міграційний етап руського населення, яке знову змушене буде шукати прихистку у важкодоступних місцях від звиклої до степових переходів орди. Відтак значна частина родючих просторів, особливо в південно-східному регіоні розселення наших предків — до Дону й Кавказу — на тривалий час перетвориться на Дике поле.

Його повторне освоєння розпочнеться лише після падіння Галицько-Волинської держави і запровадження на наших землях Кревської унії 1385 року, яка спричинила посилення впливів католицької Польщі. Відтак поглиблюється міграційний процес корінного українського населення з привіслянських територій на схід, де воно осідає поки що на межі Дикого поля, витворюючи з часом такий новий соціальний стан, як козацтво. Цю еміграцію, яка буде розвиватися аж до Хмельниччини й відновлюватиме для українства колись залишену ними посілість, можемо вважати як політичною, так і економічною, оскільки спричинятиме її розвиток релігійний і соціальний гніт польської шляхти, що заповіла з того часу великодержавну концепцію «од можа до можа».

Водночас, починаючи з середини XVI століття, відбувається міграція значної кількості запорозького козацтва під юрисдикцію московського царя на колишні розселення сіверян. Зокрема, першими перейшли на московську службу козаки на чолі з князем Дмитром Вишневецьким, потім ті запорожці, які заснували Нову Січ на Дону. Після невдалого штурму Москви в 1618 році на її службу завербовано вояків Петра Сагайдачного. Останній, до речі, у 1620 році навіть посилав спеціальне посольство до московського царя з пропозицією перейти до нього на службу з усім Військом Запорозьким.

Як правило, з цієї збройної сили рекрутуються московські стрільці, котрі розсилаються по всіх значних містах навколо Москви. Сюди ж закликаються на постійну службу ремісники з українського пограниччя, духовні особи, які починають відігравати важливу роль у творенні концепції місцевої великодержавності, яка полягала в тому, що саме Москва має прийти на зміну Візантійській імперії: «Москва — Третій Рим, а Четвертому Риму не бувати».

Невдалі повстання проти польської влади в 1620-х — 1630-х роках створили ще один міграційний потік українства — тих, хто не захотів залишатися під гнітом Речі Посполитої. Він доповнився цілим полком чернігівців після поразки в Берестецькій битві 1651 року. А вже після Переяславської ради 1654 року українство рекрутується як на забезпечення зростання економічної могутності Московської держави, так і на підвищення її культурного й освітнього рівня. Можна з певністю стверджувати, що вся ця міграційна маса, вносячи дуже потужний струмінь у розвиток Московської державності, досить швидко розчинялася в середовищі москвинів і знову ж таки втрачала своє національне обличчя.

Можна було розраховувати на етнічне збереження нашої першої масової політичної еміграції, яка опинилася на чужині після поразки під Полтавою 1709 року. Однак повернення частини козацької старшини на батьківщину в зв'язку із погрозами Петра I репресіями родинам чи пізнішою амністією запорожцям Олешківської Січі, відсутність необхідної підтримки з боку європейських держав, а також сконсолідованого проводу через викрадення окремих полковників російськими

спецслужбами призвели до розпорошення тих, хто залишився на Заході, відтак обраний на місце гетьмана Мазепа Пилип Орлик не зумів зберегти потенціал цих вихідців з рідної землі не тільки як окреме етнічне тіло, але й поважну політичну силу, з якою рахувалися б у країнах розселення.

Паралельно з цим Москва витягує значні маси українства для створення оборонних ліній на сході. Так, 1717 року, коли татари вторглися в Саратовський край і спустошили його, Петро I наказав влаштувати від Царицина до Дону сторожову лінію і поселити в ній винятково українців. Це було перше організоване вселення українців в Поволжя. Пізніше воно посилюється ще більше, коли почалося освоєння озера Ельтон і вивезення солі до Воронезької, Тамбовської й інших губерній. Тож приналежність уметів казенних селян уздовж Миколаївського сольового тракту від озера Ельтон говорять самі за себе, хто освоював цей сухий заволзький степ: Івана Крохмалю, Миколу Крохмалю, Данила Чумака, Прокопа Грека, Сидора Чоботаря, Олексія Стрільця, Василя Крохмалю, Івана Тимофійовича Крохмалю, Михайла Тригуба, Петра Тригуба, Михайла Вакуленка, Пилипа Чумака, Івана Хуртини, Максима Чумака, Михайла Семененка, Федора Бондаренка, Петра Нікуйку, Олександра Осадчого, Петра Чумака, Григорія Заїкіна, Івана Коцаря (Список населенных мест по сведениям 1859 года. — СПб, 1862. — Т. II. — С. 23, 24).

Водночас через ці землі Москва продовжує відправляти до Сибіру, починаючи з часів Руїни, нову еміграційну хвилю українства, яку умовно можна назвати творенням майбутнього Гулагу. Адже арешти козацьких полковників, а потім і лівобережних гетьманів з наступною депортацією їх до Сибіру започаткували постійну хвилю, яка виростає в свого роду тюремну українську діаспору. Доречним при цьому згадати про масове заслання мазепинців до Сибіру, а згодом і учасників Коліївщини, яких кинули на будівництво оборонних, так званих гірких ліній за Уралом.

Наступною хвилею української еміграції був переселенський рух нашої людності, який з середини XVIII століття спрямовувався російським самодержавством на неосвоєні хліборобські простори Поволжя, Криму і Північного Кавказу. Українці цих регіонів, як і наступні колонізаційні території наших предків-хліборобів (Сірий Клин і Зелений Клин) протягом тривалого часу не втрачали свого національного обличчя, що особливо зримо проявилось після революційних процесів у Російській імперії в лютому 1917 року.

Крім виходу на початку XVIII століття на захід мазепинської, першої української політичної еміграції, вирішили пошукати щастя на теренах Османської імперії і запорожці після знищення московським військом останнього їхнього осередку на Дніпрі. Таким чином, Задунайська Січ стала другою українською політичною еміграцією у XVIII столітті.

Тоді ж відбувається переселення чергової хвилі трудової еміграції із Закарпаття й Галичини в Банат і на Балкани. В збереженні там української ідентичності вирішальну роль відіграла Кржевацька єпархія греко-католицької церкви, яка тяжіла до свого коріння на історичній батьківщині.

Ця церква відіграла вирішальну роль і в збереженні української ідентичності за океаном. Зокрема цьому сприяли поїздки в 1910 і 1921–1922 роках Митрополита Андрія Шептицького до Північної та Південної Америки.

З початком Першої світової війни Російська імперія ухвалила жорсткі закони щодо іногородців, держави котрих відтепер перебували в стані війни з нею. Директивними документами, які постійно змінювалися, передбачалося широке коло репресивних заходів стосовно пересування, власності тощо мирних громадян. Зрештою, 13 серпня 1914 року київський губернатор видав таємну директиву начальникам поліції, якою зобов'язував їх вжити таких заходів щодо німців і австрійців: «1) Все германские и австрийские подданные мужского пола в возрасте от 18 до 45 лет, способные носить оружие, считаются военнопленными и подлежат немедленному аресту и высылке в Вологодскую, Вятскую или Оренбургскую губернии» (Центральний державний історичний архів України у Києві — ЦДІАУК: Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 3260. — Арк. 104).

Не краще почувалися й українці Галичини, куди російська армія вторглася з перших днів війни. Царські сатрапи не церемонилися там ні з національними, ні з релігійними традиціями місцевого населення. Усі, хто був запідозрений в українофільстві, незважаючи на вік і стать, підлягали негайній депортації у східні й північні губернії Росії (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України — ЦДАВОВУ: Ф. 2056. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 1).

Заарештовані представляли всі прошарки Галичини і Буковини. Тут перебувала вся українська інтелігенція: священники, папські прелати, професори, вчителі, директори семінарій, музеїв і громадських бібліотек, письменники учні гімназій, міщани, селяни, жінки, діти і вже зовсім літні люди. Їх висилали етапом до відданих губерній Росії, зокрема до Східного й Західного Сибіру. Ті, хто направлявся до останнього, потрапляли й на споконвічні кочові землі казахів.

Коли ж російська армія стала відступати в 1915 році, то її командування ухвалило рішення про виселення з Холмської губернії всього українського населення, водночас знищуючи всю територію. Вже 7 червня 1915 року розпочали виселяти українців Білгорайського повіту, 13 — Томашівського й частини Замістського, 18 — Холмського, 19 — Грубешівського, 7 липня — Володавського, 23 — Костянтинівського й Більського. Разом з виселенцями Волині, Полісся й Східної Галичини депортованих, за підрахунками члена Російської Державної Думи О. Будиловича, нараховувалося понад 300 тисяч осіб (Енциклопедія Холмщини. — К., 2015. — С. 170, 171).

Новий міграційний потік витворюється після окупації українських земель російськими більшовиками наприкінці 1920 року, коли уряд і армія УНР змушені були перейти на територію Польщі для тимчасового інтернування. Вона, до речі, могла б поповнитися значною кількістю української еліти, яку Москва намагалася виштовхати з окупованої нею України. Але на пропозицію ЦК КП (б) У замінили «українським професорам-націоналістам висилку за кордон засланням у віддалені пункти РРФСР» (Лубянка. Сталин и ВЧК — ГПУ — ОГПУ — НКВД. Январь 1922 — декабрь 1936. — М.: Материк, 2003. — С. 71).

Такий же депортаційний напрямок був визначений і для українських залізничників, яких запідозрили в підтримці петлюрівців. На виконання спеціального наказу лєнінського наркома Троцького від 13 жовтня 1920 року голова Надвичайної комісії з посилення роботи залізниць Півдня Росії Ємшанов вимагав від керівника спеціально створеної структури в Харкові Дронговського: не пізніше 25 листопада 1920 року з українських залізниць повинні було представити персональні списки

осіб, яких необхідно було зняти із залізниць України й відрядити на Північ (ЦДАВО-ВУ: Ф. 183. — Оп. 5. — Спр. 86. — Арк. 1).

Як наслідок, станом на 1 січня 1931 року в керівному складі українських залізниць з 115 осіб було 35 українців, росіян — 67 (Там само. — Оп. 4. — Спр. 549. — Арк. 13–16).

А 7 грудня 1933 року нарком шляхів сполучення СРСР Андреев видав наказ про порядок переміщення відібраних для Забайкальської й Усурійської залізниць працівників цієї галузі з європейської частини. Кандидатури від України на цю місію мали спочатку звозитися до Москви (Там само. — Спр. 289. — Арк. 1).

Усвідомивши, яку загрозу несе для майбутнього української державності руйнівна робота більшовицьких спецслужб у середовищі еміграції і остаточно переконавшись у тому, що Заходові, заклопотаному власними повоєнними проблемами, не до підтримки українських національно-визвольних змагань, Симон Петлюра заходився розробляти план відродження власної державності, розраховуючи передовсім на тих, хто опинився з ним на чужині, але усвідомлював себе органічною частиною рідного народу. Треба було негайно рятувати українську еміграцію, формуючи з неї силу і волю українського відродження.

Через два роки, до речі, до таких висновків прийде й інший український політичний діяч Микита Шаповал. У своїй статті «Еміграція і Україна» він напише так: «... коли б еміграція зникла, то на довгий час зникне з суспільного обороту само слово «Україна», як в міжнародній сфері, так і дома: поїхавши з Європи, кого залишить еміграція тут для проголошування імені погибаючого народу? Приїхавши додому, еміграція доб'є всяку українську роботу на Україні.

Коли перед лицем світа не буде вже свідка і жертви окупації, то ворог торохне по голові весь український народ з його «українізацією» так, що й дзвони по мертвому не озвуться і голосіння над могилою краю буде заборонено. Коли еміграція зникне, то на Україні московська окупація і яничари не залишать навіть очей, щоб оплакувати недолю її...» (Нова Україна (Прага). — 1925. — Ч. 4 — 6. — С. 16).

З огляду на це можна стверджувати: Симон Петлюра врахував помилки нашої першої політичної еміграції — мазепинської. Він активно боровся проти поворотчиків, зміновіхівства, а то й проти відвертих зрадників. Був глибоко переконаний, що за тих умов тільки сконсолідована еміграція здатна бути носієм атрибутів і духу української державності. Саме там тоді було вироблено своєрідний декалог борця за волю України: «Емігрант повинен:

а) поскільки це не суперечить розвиткові його індивідуальності й поскільки можливе — плекати рідну мову й інші питоменні властивості нації, що відрізняють її від інших суспільностей.

б) не стидатися своїх національних цій, але їх виразно пропагувати — послугувуючись ними.

в) не виволікати на форум чужих хиб і невдач своє.

Що ж до еміграції політичної зосібна:

г) не підкопувати престижу національного режиму перед чужинцями. світоглядне розходження — це справа чисто внутрішня. До свята святих нації чужинці не мають вступу. Тим більше не повинен їх тудою вводити емігрант.

д) не доходити своїх цілей через комбінацію своїх емігрантських сил з ворожими нації силами.

е) еміграція політична не повинна себе взаємно поборювати, головню тоді, як вона емігрувала перед окупантом і т. д.» (Цит. за: Пробоем (Прага). — 1941. — Ч. 12. — С. 701).

А на закінчення цей своєрідний декалог виразно проголошував: «Хто емігрував з прапором незалежності для боротьби з окупантом — цей не може ніколи цього прапора нести на чужу вулицю, але мусить з ним боротись до останнього віддиху й передати своїм нащадкам у заповіті як життєво важно занести цей прапор на рідну землю!!!

А якщо ж батьківщина його — Україна, яку від світа закрила московська й польська пропаганда туманом брехні й історичного фальшу, тоді на українському емігрантові, — де б він не був — тяжить обов'язок пропагувати словом і ділом — цілим життям — зрілість Української Нації до самостійності й державності.

Укр. емігрант — це апостол! Укр. емігрант — це місіонер нашої національної окремішності й наших державницьких змагань! Цю свою задачу він до сьогодні сповняв і мусить її надалі, пропорційно до розмаху сучасності, сповняти!» (Там само. — С. 702).

Водночас, намагаючись розпорошити й зденаціоналізувати українство, Москва 1925 року ухвалює широкомасштабний план переселення з України протягом десяти наступних років майже двох мільйонів осіб: до Сибірського краю — 707.900, Далекосхідного — 353.500, Казахстану й Башкортостану — 296.000, Середньої Азії — 281.000, Поволжя — 225.000, Північного Кавказу — 52.000 і на Урал — 45.000 (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України — ЦДАВО-ВУ: Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 199. — Арк. 17).

Паралельно з цим з 1929 року організовується депортація так званих куркулів: у 1930 — 1931 роках нараховувалося 63.817 родин цієї категорії спецпереселенців: Північний край — 19.658, Урал — 32.127, Західний Сибір — 6.556, Східний Сибір — 5.056, Якутія — 97, Далекосхідний край — 323. До цієї кількості необхідно додати й 5.000 так званих куркулів до Казахстану, починаючи з 10 лютого 1930 року» (Неизвестная Россия. XX век. — М.: Историческое наследие, 1992. — Вып. 1. — С. 241, 243).

3 листопада 1932 року розпочинається депортація кубанських українців за так звану контрреволюційність. Так, з 5 по 7 грудня 1932 року зі станиці Полтавська відправлено 208 родин в кількості 1097 осіб, які направлялися на станцію Осокарівка в Казахстані (Вольная Кубань (Краснодар). — 2006. — 1 декабрь).

Полтавську перейменовують на Красноармейскую, оскільки її заселяють червоноармійцями. Більша частина завербованих червоноармійців прибула на Кубань у період з 14 жовтня по 15 грудня 1933 року в 111 ешелонах — 8007 родин із загальною кількістю 34.209 осіб і 6.027 одинаків, усього — 40.281, з яких 30.650 були працездатними. З Московського військового округу прибуло 4.720 глав родин і 14.544 членів, Ленінградського відповідно — 2.486 і 746, Білоруського — 4.714 і 13.517, Приволзького — 1.850 і 4.592, Середньоазіатського — 162 і 204. Треба взяти до уваги, що було дотримано вимоги директиви Тухачевського щодо небажаності вербувати вихідців з України і Північного Кавказу, тому з цих регіонів маємо відповідно такі показники:

1.773 і 337, 162 і 204 (Платунов Н. Переселенческая политика Советского государства и ее осуществление в СССР (1917 — июнь 1941 гг.). — Томск, 1976. — С. 209).

Другою такої трагедії зазнала станиця Уманська, де з 20.727 мешканців 17.008 у 1926 році назвалося представниками нашої нації. Після виселення її назва була змінена на Ленінградську. Необхідно додати, що українська станиця Поповичівська 31 грудня 1932 року була перейменована на Кагановицьку (Родная Кубань (Краснодар). — 2002. — № 3. — С. 52, 24).

Того ж дня Північно-Кавказький крайком ВКП(б) ухвалив рішення про виселення ще однієї української станиці — Медведівської Тимашевського району (Центр збереження документів новітньої історії Ростовської області: Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 1249. — Арк. 7).

У ній, до речі, мешкало 18.146 жителів за переписом 1926 року, з яких 15.222 признавалося до українства. Так-от, з цієї станиці наприкінці березня 1933 року депортували 4018 чоловіків, жінок і дітей. Крім того, опергрупа ОДПУ з листопада 1932 по березень 1933 року заарештувала в цій станиці 1013 чоловіків, з яких 125 розстріляли за вироком політтрійки, а 33 — за рішенням крайового суду, інших було відправлено на десять років до концтаборів (Чуркин В. Неизвестная война // Дон (Ростов-на-Дону). — 1991. — № 7. — С. 144).

Саме цих українців Кубані перший секретар Казахстанського крайового комітету ВКП (б) Голощокін ще 10 грудня 1932 року пропонував ЦК ВКП (б) використати для створення сільгоспкомбінату, який забезпечуватиме продовольством шахтарів Караганди (Архів Президента Казахстану: Фонд 141. — Оп. 1. — Спр. 5199. — Арк. 34).

Як свідчить доповідна командира-комісара 1-ї окремої бригади конвойних військ СРСР Кондратьєва від 4 травня 1933 року, цим підрозділом з січня по квітень 1933 року було вивезено з Кубані 100.000 осіб (Чуркин В. Неизвестная война. — С. 143).

Після Голодомору 1932 — 1933 років з України виселяють німців і поляків: в Південно-Казахстанську область 5500 родин, в Алма-Атинську й Карагандинську — по 3000, у Східно-Казахстанську — 2000, в Актюбинську — 100.

У той же час прискореними темпами відбувається заселення іншими етносами українських земель. Особливо це стосується півдня і сходу України, де закладаються великі промислові гіганти. Хмари вербувальників розлітаються по всіх регіонах Росії й Білорусі з метою набрати побільше робочої сили насамперед для Донбасу, хоч чимало необхідних спеціалістів є і в українських селах. Так, 16 листопада 1930 року новий план вербування робітників для шахт Донбасу з-поза меж УРСР затверджується в таких цифрах: з Білорусі 1.100 — для тресту «Артемвугілля», Центрально-Чорноземної області — 1.050 для «Донбасантрациту» і 1.600 — для «Сталінвугілля», а із Смоленщини — 1.250 для «Луганськвугілля» (там само. — Спр. 4724. — Арк. 3 — 3 зв.).

Практика завезення й підготовка робочої сили для Донбасу за рахунок контингенту переважно з-поза меж України послідовно практикувалася і у майбутньому. Так, на сесії Сталінської обласної ради депутатів трудящих 25 жовтня 1940 року зазначалося, що для укомплектування професійно-технічних училищ з Орловської області прибуде 3 тисячі осіб, з Курської — 3 тисячі, Татарської АРСР — 5 тисяч,

яких буде направлено в основному в школи вугільної промисловості, металургії й будівництва...» (Летопись единения. Сборник документов и материалов о вкладе трудящихся Донбасса в экономическое и культурное сотрудничество народов СССР. 1917–1982. — Донецк, 1986. — С. 69, 70).

А от до депортованих до Казахстану українських куркулів Поволжя, Кубані й Подніпров'я після «визвольного» походу червоної армії на захід 1939 року додавалися новітні колоністи, примусово вивезені із Західної Білорусі й України: тільки з Тернопільської області протягом перших місяців більшовицької окупації було виселено 349 родин українських націоналістів (Державний архів Тернопільської області: Ф. П—1.— Оп. 1.— Спр. 3.— Арк. 89).

Тимчасом кремлівські «визволителі» готували нові депортаційні плани. Зокрема, до виселення намічаються польські осадники й лісова сторожа, серед якої багато українців. Масові депортації в міжвоєнний період відбувалися в 4 етапи: перший розпочався 10 лютого 1940 року, коли було виселено 220 тисяч осіб, другий — 13 квітня 1940: тоді вислали 320 тисяч, третій — червень-липень 1940: 240 тисяч, четвертий — червень 1941: майже 300 тисяч. Таким чином, за 1940–1941 роки із західноукраїнських областей були вивезено на поневіряння й загибель понад 1 мільйон осіб (Сергійчук В. Міграційні процеси української людності в перший період Другої світової війни // Народна творчість та етнологія. — 2020. — № 1. — С. 47 — 57).

Ці депортаційні акції продовжилися аж до війни з Німеччиною. Так, 14 травня 1941 року ЦК ВКП (б) і Раднарком СРСР видали спільну директиву за № 1299-52 сс «Про вилучення контрреволюційних організацій у західних областях СРСР». Цим документом передбачалося заарештувати й направити у заслання на поселення у віддалені райони Радянського Союзу терміном на 20 років з конфіскацією майна членів родин учасників українських і польських націоналістичних організацій, глави яких перейшли на нелегальне становище або засуджені до вищої міри покарання. Згідно з доповідною наркома держбезпеки СРСР Меркулова від 23 травня 1941 року, «всього із західних областей УРСР заплановано виселити 3110 родин, або 11.476 осіб. Фактично вилучено і «завантажено» у вагони 3.073 родини, або 11.329 осіб» (Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сб. док. — М.: Книга и бизнес, 1995. — Т. 1. — Кн. 2. — С. 154, 155).

Через місяць, 21 червня 1941 року, той же Меркулов пропонував терміново підібрати й підготувати матеріали для здійснення нової масової операції щодо арештів і виселення «контрреволюционного, антисоветского и социально опасного элемента в западных областях УССР» (Там само. — С. 297).

І тільки гітлерівський напад на СРСР зупинив цей злочин. А ті депортовані, хто потрапляв під амністію як громадяни довоєнної Польщі на підставі директиви про амністію від 19 серпня 1941 року, не всі могли вийти на волю під різними причинами. Скажімо, «в Казахской ССР превышен объем амнистии». А в «Западноказахстанской области неправильно истолковывают указание от 3 января 1942 г. и, не спрашивая санкции, обратно водворяют в поселки уже освобожденных бывших польских граждан украинской, белорусской и еврейской национальностей» (Парсаданова В. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939 — 1941 гг. // Новая и новейшая история. — 1989. — № 2. — С. 39).

Необхідно пам'ятати і про переселенські процеси з України, які відбулися з початком гітлерівського нападу на СРСР. Насамперед це евакуація великих мас міського і сільського населення УРСР в східні райони СРСР. Не всі вони, до речі, змогли повернутися додому після вигнання німецьких окупантів. Останні, з свого боку, вдалися до масштабного вивезення населення України на примусові роботи до Німеччини. Не всі ці оstarбайтери змогли повернутися на рідну землю. До них також доєдналася велика кількість українців, котрі з політичних причин залишили Батьківщину під загрозою репресій і переслідувань московської влади, яка поверталася на багнетах червоної армії.

Окрема тема міграційних процесів — це запропоноване Сталіну представниками польського еміграційного уряду в Лондоні взаємне переселення українців і поляків у повоєнний час. Тоді, в 1944–1946 роках, до УРСР депортували майже півмільйона українців з їхніх автохтонних теренів на заході — Холмщини, Підляшшя, Надсяння й Лемківщини, а понад 700 тисяч польських колоністів змушені були повертатися на свою історичну батьківщину. У 1947 році владою комуністичної Польщі було депортовано на колишні німецькі землі, які відійшли їй після 1945 року, майже 150 тисяч українців, що фактично обезлюднило їхні історичні землі.

Що стосується власне УРСР, то як тільки передові загони червоної армії на початку 1944 року вступили на територію західноукраїнських областей, то Микита Хрущов одразу ж вніс пропозицію щодо виселення родин активних оунівців. Він навіть підготував відповідний проект постанови Державного Комітету Оборони СРСР, який відправив на розгляд сталіна.

Реакція хазяїна Кремля не забарилася: згідно з розпорядженням народного комісара внутрішніх справ СРСР Берії від 31 березня 1944 року за № 7129 встановлювався відповідний порядок виселення, що уточнювався спеціальною інструкцією НКВС УРСР від 5 квітня 1944 року «Про порядок організації заслання родин членів ОУН і активних повстанців у віддалені райони СРСР» (Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади: у 3 т. — Львів, 1996. — Т. 1. — С. 236).

Наказом каральних органів від 9 жовтня 1944 року «Про заходи про посилення боротьби з оунівським підпіллям і ліквідації збройних банд ОУН у західних областях Української РСР» передбачалося посилити репресії щодо родин повстанців через виселення їх у віддалені райони СРСР. Таким чином виселення набувають нового розмаху. Кількість виселеного населення за даними каральних органів за три роки в розрізі областей мала такий вигляд:

№	Назва	1944	1944	1945	1945	1946	1946	За три роки	За три роки
з/п	областей	родин	осіб	родин	осіб	родин	осіб	родин	осіб
1	Рівненська	1159	3227	1443	3227	1443	3257	389	861
2	Волинська	1178	3582	1357	3857	–	нет	2535	7439
3	Львівська	1130	2586	689	1576	712	1765	2531	5927
4	Тернопільська	498	1249	940	1896	303	635	1741	3780

5	Станіславська	222	586	1985	4368	286	636	2393	5590
6	Чернівецька	77	247	311	797	73	212	461	1256
7	Дрогобицька	460	1285	668	1746	849	2241	1977	5272
8	РАЗОМ	4724	12762	7393	17497	2612	6350	14729	36609

Заходами з посилення боротьби з українським національно-визвольним рухом на теренах Берестейщини, що вольовим рішенням Сталіна в 1939 році була віднесена до складу Білоруської РСР, вже в лютому 1945 року також передбачалося депортація родин оунівців (ОУН — УПА в Беларуси. 1939–1953. Документи и материалы. — Минск, 2011, — С. 264).

Проте наймасштабнішою депортацією населення із Західної України була акція «Захід», що розпочалась 21 жовтня 1947 року. З 6.00 з усіх населених пунктах Львівської, Тернопільської, Станіславської, Дрогобицької, Волинської, Рівненської й Чернівецької областей споконвічних мешканців цих теренів виганяли в незвідане.

Органами МДБ в жовтні 1947 року було заслано родин оунівського підпілля: по західноукраїнських областях:

1. Рівненська — 3	768 родин, в них — 11347 осіб
2. Волинська — 2711	9050
3. Львівська — 5223	15920
4. Тернопільська — 5001	13508
5. Станіславська — 4512	11883
6. Чернівецька — 613	1627
7. Дрогобицька — 4504	14456
РАЗОМ: 26332	77791

А всього виселено з України так званого спецконтингенту до 1948 року 131 935 осіб. Усе, на що спромоглася тодішня «найгуманніша в світі влада робітників і селян», так це те, що цим обездоленим людям вирішила «протягом грудня 1947 року й 1-го кварталу 1948 надати безповоротну допомогу продовольством з розрахунку в день на одну особу: борошна — 150 грамів, крупи — 50 грамів, солі — 15 грамів, і цукру (тільки дітям) — 15 грамів». Казахстанська влада, щоправда, звернула увагу на непрацездатних членів родин українських націоналістів й 9 грудня 1947 року ухвалила рішення про їхнє окреме розселення в Караганді й надання допомоги 991 сім'ї в кількості 1935 осіб на загальну суму в 150 тисяч рублів. У її рахунок виділялося, зокрема, 25 тонн продовольчого зерна (Сергійчук В. Депортація українців до Казахстану. — С. 200).

Значна частина депортованих, як зазначено вище, потрапила до таборів Казахстану. Станом на 27 березня 1950 року в Степовому перебувало 28.846 ув'язнених, з них 15.427 українців, у тому числі 11.580 українських націоналістів (Дулатбеков Н. Степлаг. Очерки истории Степного лагеря МВД СССР. — Караганда, 2011. — Т. I. — С. 261–263).

Першого січня 1952 року в Піщаному перебувало 39.612 ув'язнених, з них українців — 17.844 (в тому числі 6.995 націоналістів), росіян — 7.651, білорусів — 1.903, литовців — 2.914, латишів — 1.739. У Луговому роком раніше — 11.731, росіян — 2.706, українців — 4.509, білорусів — 440. Дальний на 1 січня 1953 р. з 2.498 в'язнів:

росіян — 507, українців — 1022, білорусів — 104 (Особлаги в Казахстане. Степной, Песчаный, Луговой, Дальний. — Алмати, 2014. — С. 74, 75, 287, 291, 523, 579).

Тимчасом в УРСР продовжувалися облави на родини оунівців — на кожний випадок спротиву націоналістичного підпілля влада реагувала вивезенням до східних районів СРСР нових контингентів невинних людей. Скажімо, в архівних фондах збереглися подібні свідчення за кожний місяць. Наприклад, за травень 1949 року у Львівській області було зафіксовано 31 антирадянську акцію, у відповідь на це було виселено 217 родин. За два диверсійні акти на залізниці було відправлено на схід відповідно 25 і 40 родин (ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 5944. — Арк. 26–30).

Окреме питання проблеми депортацій із західноукраїнських земель у зазначений період — інтернування в листопаді 1944 року закарпатських німців та угорців призовного віку на так звані «маленькі роботи». Офіційно йшлося про те, що цей чоловічий контингент буде на кілька днів залучений до відбудовних робіт, після чого повернеться до рідних домівок. Насправді ж людей, які в абсолютній більшості не брали зброї в руки Другої світової війни, під посиленням конвоєм пішки погнали в спеціальні табори в Сваляві й Самборі, звідки розподілили в подібні заклади каральної системи по всій території СРСР.

Через місяць подібні заходи були здійснені стосовно всього німецького чоловічого населення від 17 років і жіночого від 18 до 30 років. Наслідком цих депортаційних акцій близько 55 тисяч корінного населення Закарпаття були незаконно депортовано: 45 тисяч угорців і 10 тисяч німців.

Тільки після смерті Сталіна депортовані й ув'язнені українці почали повертатися додому. Але це не означало, що всі вони могли реально жити на батьківщині. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 січня 1960 року члени родин учасників націоналістичного підпілля позбавлялися права на «возвращения им имущества, конфискованного при выселении», а також вони не мали «права возвращаться в места, откуда они были выселены».

Масові депортації членів родин українських націоналістів, регулярно здійснювані каральними органами радянської влади з приходом червоної армії на західноукраїнські терени в 1944 році, не змогли остаточно підірвати спротиву новому поневоленню. Не добилася Москва цього і після виселення так званих куркулів, як і після ліквідації Української греко-католицької церкви. На Буковині, Закарпатті, Волині, Галичині, як, до речі, і на відірваній від України Берестейщині, національне ество не зникало, воно витворювало нові форми власного існування, оскільки корінне населення міцно трималося батьківських традицій на своїй землі. А це не давало денацифікувати мільйони людей, що було давньою мрією Москви для повного опанування вказаними регіонами.

За таких умов сталінський режим вирішив виривати частину місцевого населення для подальшої зміни ними їхньої національної вдачі через так зване добровільне переселення в східні райони України й СРСР узагалі. Так, у 1949 році відправлено в південні й східні області 14 тисяч родин із західних для вирощування технічних культур і бавовни (ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 718. — Арк. 1).

А за 1949 — 1956 роки у вказані регіони всього було переселено: з Волинської — 12.151 родину, Дрогобицької — 20.300, Закарпатської — 2.305, Львівської — 9.752,

Рівненської — 11.990, Станіславської — 12.719, Тернопільської — 16.704 і Чернівецької — 6.375, що становило 68 відсотків до загальнореспубліканського показника (ЦДАВОВУ: Ф. 4626. — Оп. 3. — Спр. 30. — Арк. 3).

Але навіть при важкому матеріальному становищі в колгоспах гірських районів корінні мешканці не дуже охоче згоджувалися переселятися, «покликаючись на несприятливі для них умови в південних областях: гарячий клімат, відсутність лісової рослинності, нестача води, палива і ін.» (ЦДАГОУ: Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 2804. — Арк. 140).

І це відбивалося на результатах переселення. Скажімо, Волинська область за лютий — червень 1950 року відправила в південно-східні райони УРСР лише 1561 родину із завдання 3870, Дрогобицька — 2921 з 4010, Закарпатська — 458 з 2790, Львівська — 1962 з 2970, Рівненська — 1353 з 2550, Станіславська — 1700 з 3740, Тернопільська — 3230 з 5400, Чернівецька — 933 з 2950 (Там само. Спр. 94. — Арк. 260).

Багато скарг було і з місць вселення, де не були готові до приймання великої кількості переселенців, насамперед через брак житла. На 1951 рік, наприклад, ухвалюється план переселення у вказані регіони ще 5.850 родин з Волинської, 5.240 — Дрогобицької, 300 — Закарпатської, 5000 — Львівської, 5.500 — Рівненської, 4.700 — з Станіславської, 6.500 — Тернопільської і 4000 — Чернівецької (там само. Спр. 1173. — Арк. 38).

Його особливість полягала ще й у тому, що, як правило, намічалось переселення цілими селами чи хуторами, після чого вони знімалися з обліку указами Президії Верховної Ради УРСР. Наприклад, у 1951 році з гірського села Кам'янка Сколівського району тодішньої Дрогобицької області було виселено до Донбасу всі 137 дворів. Частина цих переселенців було спрямовано до радгоспу «Донецький», де до новопривбутих поставилися непривітно, не проявили турботи у працевлаштуванні. Відтак через рік 52 родини повернулися на батьківщину й поселилися на своїх обійстях, але їх ніхто не міг зареєструвати тут, оскільки тамтешня Кам'янка вже не існувала — вона була ліквідована київською владою (Там само. Спр. 2804. — Арк. 141).

З початку 1950-х років головні потоки переселенців із західноукраїнських областей будуть спрямовуватися на розбудову лісозаготівельних організацій у віддалених районах СРСР. Зокрема, своїм директивним листом від 23 квітня 1951 року начальник Головного переселенського управління при Раді міністрів СРСР С. Черьомушкін вимагав від свого підлеглого в Києві І. Русецького: «Прошу вас дати вказівку переселенським відділам щодо поліпшення відбору переселенців для роботи в лісовій промисловості. Ще раз роз'ясніть працівникам переселенських відділів, що переселення в лісову промисловість здійснюється з метою створення постійних кадрів робітників, безпосередньо зайнятих на заготівлі й вивезенні лісу, і зажадайте від кожного начальника відділу особистої відповідальності за кожний випадок порушення встановленого порядку відбору переселенців» (ЦДАВОВУ: Ф. 4626. — Оп. 1. — Спр. 105. — Арк. 26).

Однак, маючи відомості про незадовільні умови для проживання в східних районах СРСР, українці не поспішали вибиратися в далеку дорогу. Доведені плани, як правило, не виконувалися. Так, у 1953 році підприємствам Міністерства лісової та паперової промисловості СРСР було направлено 15839 сезонних робітників при

плані 18500 і для постійної роботи 42566 при плані 58695 (ЦДАГОУ: Ф.1. — Оп. 24. — Спр. 3619. — Арк. 1).

У цей час, до речі, саме західні області УРСР могли забезпечувати плани переселення поза межі республіки, оскільки її власті з приєднанням у 1954 році Кримського півострова зажадали від Москви зняття завдань, що стосувалися забезпечення робочою силою Кокчетавської та Кустанайської областей Казахстану. Відтепер основний переселенський потік спрямовувався до Криму, але західні області поки що не залучалися до нього, як і після звільнення від гітлерівців у 1944 році. Лише з 1957 року починається масове переселення з вказаного регіону. Скажімо, того року передбачалося прийняти в Криму 600 родин з Волинської області, 100 — Рівненської, 600 — Дрогобицької, 950 — Станіславської, 300 — Львівської, 1150 — Тернопільської і 500 — Чернівецької (Сергійчук В. Український Крим. — Київ: Українська Видавнича Спілка, 2001. — С. 238).

З цього приводу Рада міністрів РРФСР звернулася зі спеціальним листом до Ради міністрів УРСР, у якому спробувала покласти відповідальність за зрив кампанії на українську владу. Однак у поясненні начальника Головного управління оргнабору робітників і переселення при Раді міністрів УРСР О. Могили наголошується на тому, що «організаційна робота по доведенню завдань по набору сезонних робітників до сільських Рад і колгоспів була проведена облвиконкомами західних областей своєчасно, що дозволяло представникам ліспромгоспів РРФСР укладати трудові договори з колгоспниками у визначених для цього районах і селах» (Там само. Спр. 178. — Арк. 157).

Крім того, саме на переломі цих десятиліть (1950–1960 роки) припадає найбільший відтік робочої сили до Казахської РСР, де не тільки розгорнулося масове освоєння цілинних та перелогових земель, а й інтенсивно розвивалася індустрія, зокрема, видобуток і переробка рідкоземельних матеріалів. І багато спеціалістів з цих галузей промисловості були підготовленими саме в Україні, яких поряд з хліборобами у великих кількостях відправляли в казахстанські степи, про що свідчать архівні документи щодо кількості робітників, направлених у порядку організованого набору і переселення сімей до Казахської РСР за 1954–1973 рр.:

Направлено робітників у порядку організованого набору сімей		Переселено		В т.ч. працевлаштовано
		В них осіб		
Усього	144029	278608	65468	229138
1954		3569	12386	7786
1955	—	2688	9408	5914
1956	20051	—	—	—
1957	28250	—	—	—
1958	14640	6896	24136	15171
1959	29871	5910	20685	13002
1960	21834	5997	20989	13193
1961	34497	6616	23156	14555
1962	21023	13861	48513	30494

1963	27480	5974	20909	13143
1964	20825	2370	8295	5214
1965	14773	3034	10619	6675
1966	9254	2205	7718	4851
1967	7904	1165	4078	2563
1968	6809	1076	3766	2367
1969	6118	1107	3875	2435
1970	5774	1166	4081	2565
1971	3688	864	3024	1901
1972	3197	700	2450	1540
1973	2630	300	1050	660

(Там само. Спр 697. — Арк. 16).

Аналіз цієї таблиці засвідчує, що поступове зменшення відправлення робочої сили до Казахстану сталося після обрання Петра Шелеста в 1963 році першим секретарем ЦК КПУ. Це пов'язувалося з тим, що він виступав за посилення економічної самостійності УРСР. До речі, в багатьох своїх зауваженнях до проектів ухвал політбюро цк кпрс наполягав на тому, аби важливі нові підприємства споруджувалися на теренах УРСР. Зокрема, він наполягав на тому, аби завод великовантажних автомобілів споруджували в Івано-Франківську, з огляду на те, що саме в західному регіоні була сконцентрована необхідна мережа машинобудівних підприємств для кооперації цього виробництва, а також достатня кількість надлишкової робочої сили.

Про це свідчить і різке зменшення планів переселення сімей у колгоспи і радгоспи Далекосхідного економічного району і Читинської області в 1968–1970 роках, де також бачимо набагато нижчі показники західних областей у порівнянні з початком 1950-х:

№ з/п	Найменування областей	Всього в 1968– 1970 роках	В тому числі, рік		
			1968	1969	1970
1	Вінницька	450	150	150	150
2	Волинська	300	50	120	150
3	Дніпропетровська	300	100	100	100
4	Донецька	450	150	150	150
5	Житомирська	400	100	150	150
6	Закарпатська	300	100	100	100
7	Запорізька	300	100	100	100
8	Ів.-Франківська	350	100	150	100
9	Київська	300		100	100
10	Луганська	350	100	100	150
11	Львівська	450	150	150	150
12	Одеська	250	75	75	100

13	Полтавська	300	100	100	100
14	Ровенська	350	100	100	150
15	Сумська	300	100	100	100
16	Тернопільська	300	100	100	100
17	Харківська	300	100	100	100
18	Хмельницька	450	150	150	150
19	Черкаська	350	100	150	100
20	Чернівецька	250	75	75	100
21	Чернігівська	400	100	1500	150
	Разом	7200	2200	2450	2250

(ЦДАВОВУ: Ф. 4626. — Оп. 3. — Спр. 349. — Арк. 62).

Це дозволяло краще забезпечувати внутрішні потреби УРСР у робочій силі, насамперед для Криму. Скажімо, Всесоюзний перепис населення 1989 року засвідчив там присутність 625.919 українців. З них на півострові народилося 181.819, інші — переселенці. Ось як відбилося це в переписних документах щодо західних областей: Волинська — 9.936 (948), Закарпатська — 2.148 (398), Івано-Франківська — 6.930 (767), Львівська — 9.534 (1.985), Рівненська — 10.212 (1.039), Тернопільська — 7.679 (593) і Чернівецька — 2.967 (601) (Сергійчук В. Український Крим. — С. 258). З тих, хто народився в сім'ях переселенців після 1954 року, багато було також із західних областей.

Отже, спроба москви прискорити денаціоналізацію українців через так званий оргнабір у східні регіони СРСР не дала сподіваного результату. Частина з них повернеться в рідні місця, а ті, хто приживеться в нових умовах, стануть ядром націєтворчих тенденцій, особливо на півдні й сході України в часи перебудови. Ті ж, хто залишатимуться поза межами УРСР, серйозно посилюватимуть демократичні рухи на місцях, що і призведе до розвалу радянського союзу як «імперії зла».